

بسم الله الرحمن الرحيم

روش های تکریم زن در خانواده از دیدگاه آیات و روایات

پروانه احمدی^۱

چکیده

مقاله حاضر با عنوان شیوه های تکریم زنان در خانواده سعی دارد راه و روش شیوه های تکریم زنان از منظر آیات و روایات را مورد بررسی قرار دهد. تردیدی نیست که زنان، در طول تاریخ از موقعیت مطلوب و شان بالایی برخوردار نبوده و غالباً مورد بی مهری و ظلم و ستم واقع می شدند، اما با رشد روز افزون آگاهی های بشر و پیشرفت سریع علوم انسانی و اجتماعی، این پرسش مطرح شد که جایگاه واقعی زنان در جامعه و خانواده کدام است و چگونه می توان حقوق از دست رفته زنان را زنده کرد. در این راستا به یقین می توان گفت که دین خاتم، بیش از همه به احیای شخصیت والای زن همت گماشته اند و خداوند متعال بهترین راه را برای سعادت و رستگاری بشر اعم از زن و مرد فرا روی آنان گشوده است. هدف از تدوین این مقاله بررسی تکریم زن در اسلام و ارزش گذاری اسلام بر زن و حفظ شخصیت اوست عده ای گمان می کنند اسلام به زنان کم توجهی کرده است لذا ضرورت دارد شیوه های تکریم زنان در سیره بزرگان دین اسلام بررسی گردد و شیوه هایی که آنها بیان کرده و یا به کار برده اند مورد توجه قرار گیرد. معارف و الگوهای حیات بخش اسلام در مسیر احیای شخصیت و جایگاه زنان تأثیرات زیادی داشته است. قرار دادن حقوق مالی و زناشویی برای زنان و یا قرار دادن حجاب برایشان از جمله راه هایی است که اسلام برای حفظ شخصیت زنان در جامعه و خانواده قرار داده است. این مقاله به شیوه توصیفی- تحلیلی در نظر دارد روش های مطلوب تکریم زن در خانواده را از منظر آیات و روایات مورد بررسی قرار دهد.

کلید واژه: اسلام، تکریم زن، شخصیت زن، همسر

مقدمه

روزگاری که در تمام فرهنگ های اقوام و ملل جهان «زن» به عنوان یک «موجود پست» و انسان درجه دوم مطرح بود و مورد بدبینی ها و آماج تهمت ها قرار داشت و از هیچ روزنه ای بر

^۱ طلبه سطح دو، مرکز آموزش های حضوری حوزه علمیه خاوران، حضرت زهرا سلام الله علیها

افق زندگی او روشنائی نمی‌تابید، خورشید اسلام طلوع و افق زندگی او را روشن نمود و ندای عطوفت آمیز پیغمبر رحمت، محمد مصطفی (صلی الله علیه و اله) روح نشاط را در کالبد او دمید. ایشان موقعیت مهم زن در اجتماع بشری، جایگاه بلند او و استعدادهای فراوانی را که دست آفرینش در وجود او قرار داده است، گوشزد و آیه‌هایی از قرآن مجید را در رابطه با مقام زن برای مردم بیان نمود. اسلام به زن ارزشمندی داده و او را مورد تکریم قرار داده است برای او حق مالکیت و حق تصمیم‌گیری و حقوق مالی قرار داده است و از مردان خواسته تا زنان را در خانواده بسیار اکرام کنند. اهمیت بررسی این موضوع در آن است که مخاطب بداند اسلام زن را مورد احترام قرار داده است و بداند که زن نیز دارای حقوقی می‌باشد و تنها دلیل برتری مرد بر زن یا برعکس ایمان و تقوا است. بررسی این موضوع ضروری است چرا که عده‌ای گمان می‌کنند زن جنسی پست است و نیازی به احترام او و حفظ شخصیت او نیست لذا باید به این موضوع پرداخت تا مشخص شود زن نیز دارای کرامت است و اهل بیت زنان را اکرام می‌کردند و به آنها احترام می‌گذاشتند. آنچه از این مقاله نتیجه می‌شود عبارتند از: اهمیت شخصیت زن و ارزش‌گزاری اسلام بر زنان با تبیین حفظ جایگاه زن و قرار دادن حقوق مالی و زناشویی برای آنها و مذمت کردن مردانی که حقوق زنان را رعایت نمی‌کنند.

در این راستا مقالات زیادی نوشته شده است از جمله: مقاله رفتار پیامبر (صلی الله علیه و اله) با زنان و کودکان نوشته اشرف بیدی که نویسنده بیشتر به رفتار پیامبر با زنان جامعه پرداخته‌اند و شیوه‌های تکریم ایشان را بیان نموده‌اند

مقاله نحوه برخورد پیامبر (صلی الله علیه و اله) با

همسرانش نوشته محمد هادی ایرانمنش که نویسنده در این مقاله با تاکید بر آیات به توجه پیامبر در برخورد با آزارهای همسرانشان پرداخته است و بیشتر بر این نکته تاکید دارند که پیامبر بر آزار همسرانشان صبور بودند.

که در این مقاله ضمن بیان روش‌های تکریم اسلام از زنان به بررسی شیوه‌های مناسب تکریم زنان در خانواده توسط مردان می‌پردازیم.

مفهوم شناسی

تکریم: «تکریم» در لغت به معنای گرامی داشتن، احترام کردن و نیکویی رساندن به انسان است^۱ و در اصطلاح، برخوردها، رفتارها و روابط مبتنی بر ارج نهادن انسان ها به یکدیگر را تکریم گویند.^۲

خانواده: تاکنون تعاریف گوناگونی برای خانواده ارائه شده است که عموماً بر اساس دو نکته بیان گردیده؛ یکی ساختارهای موجود خانواده که تاریخ از آن یاد کرده است و دیگری انتظاراتی که از کارکرد خانواده بوده و هست.^۳ «خانواده متشکل از افرادی است که از طریق پیوند زناشویی، همخونی یا پذیرش فرزند با یکدیگر به عنوان زن، مادر، پدر، شوهر، برادر، خواهر و فرزند در ارتباط متقابل هستند؛ فرهنگ مشترک پدید می آورند و در واحد خاص زندگی میکنند.»^۴ و یا «خانواده همچون گروهی از افراد است که روابط آنان با یکدیگر بر اساس همخونی شکل میگیرد و نسبت به یکدیگر خویشاوند محسوب میشوند.»^۵

«خانواده گروهی از افراد است که از طریق خون، ازدواج یا فرزندخواندگی به هم پیوند خورده اند و کارکرد اجتماعی اصلی آنها تولید مثل است.»^۶

سازمان ملل متحد (۱۹۹۴) نیز در آمار جمعیتی خود، خانواده را چنین تعریف میکند: «خانواده یا خانوار به گروه دو یا چند نفرهای اطلاق میشود که با هم زندگی می کنند؛ درآمد مشترک برای غذا و دیگر ضروریات زندگی دارند و از طریق خون، فرزندخواندگی یا ازدواج، با هم نسبت دارند.»^۷

جایگاه زن در خانواده

ازدواج و تشکیل خانواده، نیاز و ضرورتی است که در سایه آن انسانها می توانند به رشد و تعالی برسند. بدون شک ارتباط بین اعضای خانواده مهم و در سطح اجتماع تاثیرگذار است. امروزه شاهدیم که صاحب نظران غربی از فروپاشی نهاد خانواده و روند رو به رشد خانواده های تک

^۱ فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر، چاپ اول، قم، منشورات دار الرضی، ص ۳۲۲

^۲ مصباح یزدی، محمدتقی، نظریه حقوقی اسلام، نگارش محمدمهدی نادری و محمدمهدی کریمی نیا، قم، مؤسسه امام خمینی، ۱۳۸۰ ش، ص ۲۳۱

^۳ اعزازی، شهلا (۱۳۸۵)، جامعه شناسی خانواده: با تأکید بر نقش، ساختار و کارکرد خانواده در دوران معاصر، تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان، ص ۱۰۵

^۴ همان، ص ۱۰۹

^۵ دژکام، محمدرضا. مشاور روانشناسی خانواده، ص ۴۶

^۶ شاطررجبی، ابوالفضل. «بررسی فقهی و حقوقی مبانی و الزامات حسن معاشرت زوجین»، ص ۹۵

^۷ همان، ص ۱۱۷

والدی احساس خطر می‌کنند و درصدد یافتن راه‌حلی مناسب برای کاستن از پیامدهای این مسأله هستند.^۱

دین اسلام برای خانواده اهمیت محوری قائل است. زنان و مردان هر یک در سیستم اجتماعی، دینی و تربیتی خانواده، وظیفه و نقشی کلیدی بر عهده دارند. نقش مهم زن مسلمان در خانواده، تدبیر امور داخلی خانواده و نظارت مسئولانه بر این کانون پرمهر است.^۲ حضرت علی(علیه السلام) به این نقش اشاره می‌کند و می‌فرماید: «والمراة راعیة علی بیت زوجها و هی مسئولة»^۳ زن ناظر و مسئول امور خانه و همسرش است.

او با نظارت صحیح خود در خانواده می‌تواند فضای صمیمانه و تفاهم‌آمیزی را ایجاد کند و زمینه یک زندگی سالم، بانشاط و همراه با موفقیت را فراهم سازد. از دیدگاه حضرت علی(علیه السلام)، زن در خانواده مسئولیت حساس و خطیری بر عهده دارد. خانه‌داری و رسیدگی به امور فرزندان و تربیت آنها، به همت و کوشش فراوان نیاز دارد. اصولاً رسالت مادری زیباترین و مقدس‌ترین وظیفه زنان است و جز مادران فداکار کسی نمی‌تواند این نقش را به خوبی انجام دهد.^۴ در همین راستا، وقتی رسول گرامی اسلام(صلی الله علیه و اله)، مسئولیت‌های خانه را بین حضرت علی(علیه السلام) و همسرش حضرت فاطمه(سلام الله علیها) تقسیم می‌کند، به هر یک کاری متناسب با ویژگی‌های زن و مرد محول می‌کند. حضرت علی(علیه السلام) را به کارهای بیرون از منزل و

حضرت فاطمه(سلام الله علیها) را به رسیدگی به امور خانه و پرورش فرزندان ترغیب می‌کند. حضرت فاطمه(سلام الله علیها) از این نوع تقسیم کار که هماهنگ با شخصیت و ویژگی‌های زن است، خشنود می‌شود و خدا را سپاس می‌گوید.^۵

از نقش‌های مهم زن در کانون خانواده، رازداری و صداقت نسبت به همسر است. صداقت و راستی، مهمترین عامل تحکیم خانواده است که موجب جلب اعتماد متقابل می‌شود و رفتار محبت‌آمیز را بین زن و شوهر پدید می‌آورد. بدیهی است زن و شوهر از دو خانواده متفاوت هستند که معمولاً فرهنگ و برخی عادت‌های آنها نیز متفاوت است. ایجاد تفاهم بین این دو فرد، به تلاش و فداکاری نیاز دارد. البته در این خصوص زن نقش بارزتری در زمینه همگرایی خانواده ایفا می‌کند. شاید از همین رو است که بزرگان دین، رفتار خوب زن با شوهر و به

^۱ مدرس، علی اصغر، حقوق فطری یا مبانی حقوق بشر، ص ۱۲۳

^۲ همان، ص ۱۲۸

^۳ صدوق، علل الشرایع، قم، موسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی تبیان، ص ۲۹۸

^۴ اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمه فی معرفه الائمه، تبریز، نشر بنی هاشمی، ص ۲۱۳

^۵ صدوق، معانی الاخبار، ترجمه عبدالعلی محمدی شاهرودی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ص ۲۸۷

عبارتی خوب شوهرداری کردن را به منزله جهاد دانسته‌اند. یعنی ارزش مدارا و برخورد کریمانه زن با همسرش، همچون جهاد مجاهدی است که در راه خدا به مبارزه برخاسته است.^۱

به دلیل عاطفی بودن زن، مرد باید در شکست‌ها و ناکامی‌ها، تکیه‌گاه محکم او باشد و در عین حال، لازم است در پرتو مهر و عطوفت زن، مرد نیز به آرامش و تعالی برسد. بسیاری از رفتاری‌های خانوادگی به مسائلی مربوط می‌شود که از سوی یکی از زوجین به دیگری تحمیل می‌شود. گاه نیز برخی اختلافات خانوادگی به مسائل جزئی و کم‌اهمیت و یا درخواست‌های غیرمنطقی زن یا شوهر برمی‌گردد. حضرت علی (علیه السلام)، خواسته‌های غیر منطقی زن و شوهر از هم را برای زندگی مشترک، آسیب‌زا می‌داند و از زنان و مردان می‌خواهد که در زندگی نسبت به هم مودت داشته باشند، چیزی را به یکدیگر تحمیل نکنند و زمینه رنجش هم را فراهم نمایند. آن حضرت، نه سال با همسرش حضرت فاطمه (سلام الله علیها) با صفا و صمیمیت تمام زندگی کرد و وقتی از او درباره زندگی مشترکشان سوال شد، فرمود: «خدا را گواه می‌گیرم که در هیچ موردی حضرت فاطمه (سلام الله علیها) را به خشم نیاوردم و به او هیچ کاری را تحمیل نکردم. حضرت فاطمه (سلام الله علیها)

نیز چنین بود که در هیچ موردی خشم مرا برنمی‌گیخت و در هیچ امری از من سرکشی نکرد».^۲

حضرت علی (علیه السلام) تمام سعی خویش را به کار می‌بست تا مردان جامعه، جایگاه ارزشمند زنان را درک کنند و بدانند که همسر و اعضای خانواده، بیش از هر چیز به مهر و محبت نیاز دارند و هیچ گونه خشونت و بی‌حرمتی شایسته آنان نیست. آن حضرت می‌فرمود: «الرجل الذی یؤذی امرأته یصلی ولا خیر یقبله الله وهو أول من یدخل النار.» مردی که همسرش را بیازارد، نماز و هیچ کار خیری از او نزد خداوند پذیرفته نیست و نخستین کسی است که وارد آتش می‌شود.^۳

حضرت علی (علیه السلام) همچنین می‌فرماید: «من یؤذی أهله لن یفقد الأمل فی الآخِرین»^۴ هر که به اهل (خانواده) خود بدی کند، از او امید احسانی نسبت به دیگران نمی‌رود». به عبارت دیگر، چنین فردی در مسئولیت‌های مهم اجتماعی و حتی در اداره زندگی فردی از شایستگی‌های لازم برخوردار نیست.

^۱ همان، ص ۲۹۱

^۲ انصاری قمی، ناصر الدین، غرر الحکم و درر الکلم، تهران، نشر بهار، ۱۳۷۸ش، ص ۴۱۲

^۳ همان، ص ۴۱۵

^۴ بغدادی، ابو عبدالله محمد بن النعمان (شیخ مفید)، الإختصاص، ص ۳۸۸

کرده و به چشمان خود سرمه کشیده بود. سؤال هایمان را پرسیدیم. در هنگام وداع فرمود: ای حسن! فردا تو و دوستت نزد من بیایید. فردای آن روز نیز به محضر امام رسیدیم. این بار حضرت در اتاقی نشسته بود که جز حصیر، فرش نداشت. پیراهن خشنی پوشیده بود. رو به دوستم کرده، فرمود: «برادر بصری! دیروز بر من وارد شدی و من در اتاق همسرم بودم. دیروز نوبت او و اتاق، اتاق او، وسایل اتاق هم برای او بود. او خود را برایم آراسته بود و من نیز باید همانند او، خود را برای او می آراستم. به دلت چیزی نسبت به من نگذرد!»^۱

شیوه اهل بیت در مراعات حقوق همسرشان بوده است و خود را به بهترین وجه برای همسرشان قرار می داده اند این شیوه رفتاری آنها نهایت احترام به همسر را می رساند. در همین راستا نیز به دیگران توضیح می دادند تا ضمن برطرف شدن شبهات مردم نیز شیوه ارتباط با همسر را بیاموزند.

در دین اسلام ذکر شده است که: مرد نباید به همسر خویش از نظر همخواهی بی‌اعتنایی کند؛ به گونه‌ای که زن، خود را رها شده و بی‌ثمر ببیند. حق آمیزش برای زن، دست کم هر ۴ ماه یک بار است؛^۲ ولی اگر نیاز بیش‌تری داشت، در کم‌تر از ۴ ماه باید با او هم‌بستر شود و گرنه او را رها سازد.^۳ پیامبر (صلی الله علیه واله) هر شب در اتاق یکی از زنانش به سر می‌برد و تساوی را کاملاً رعایت می‌کرد؛ حتی در دوران بیماری‌ای که به وفاتش منجر شد، رعایت تساوی را می‌کرد.^۴

حتی پیامبر اکرم (صلی الله علیه واله) در حال احرام نیز رعایت مساوات را می‌کرد و هر شب را نزد یکی از آنان به سر می‌برد. اگر چه بهره‌گیری جنسی در حال احرام حرام است، ولی منافاتی با رعایت تساوی و همنشینی با آنان نداشت.^۵

طبق نظر اسلام نباید تنها مرد را دارای حق آمیزش دانست لذا برای رفع این شبهه به بیان احکامی در این خصوص برای زنان نیز پرداخته است. این امر نیز برای حفظ احترام زن و تکریم شخصیت وی از جانب مرد لازم و ضروری است.

نتیجه

^۱ شاطر رجبی، ابوالفضل. «بررسی فقهی و حقوقی مبانی و الزامات حسن معاشرت زوجین»، ص ۲۲۵

^۲ اکبری، محمود، نگاهی به حق الناس، ص ۲۵۶

^۳ همان، ص ۲۵۸

^۴ قرشی بنابی، علی اکبر، تفسیر أحسن الحديث، ص ۲۴۱

^۵ مجتبوی، جلال الدین؛ علم اخلاق اسلامی، ص ۱۵۵

این مقاله با توجه با آیات و روایات شیوه های تکریم زنان را بررسی نموده است. نقش تعیین کننده

زن در بقاء و رشد جامعه بشری همیشه مورد توجه مثبت و منفی اندیشمندان، سیاست مداران، مدیران و رهبران جوامع بوده است. تاریخ، گویای این واقعیت است که زن در کنار مرد در تمدن بشری - مستقیم و غیر مستقیم - نقش آفرین بوده است ولی از دیرزمان و با انگیزه های مختلف از حقوق الهی و انسانی خود محروم گردیده است. تاریخ، این حقیقت را در سینه خود ثبت کرده است که پیامبران و اولیای الهی هم در احقاق حقوق و هم در ایفای نقش سالم و سازنده زنان، برترین جریان سازی و هدایت را داشته اند. آنان به مقام دختر و زن و مادر ارج نهاده و همواره حامی حقوق زنان بوده اند. مهمترین قانونی که حضور زنان در آن اهمیت ویژه ای دارد و نقش محوری آنها از تأثیر گذاری قابل توجهی برخوردار است، نهاد مقدس خانواده می باشد. جایگاه زن در خانه چون لنگرگاهی است که ساکنان این محیط به ظاهر کوچک را در پناه خود ایمن ساخته و به جمع آنان طراوت و شادی می بخشد. زنان قادرند علاوه بر نقش مادری، با حرکت، تلاش و هدایت به زندگی رونق بخشیده در مواقع سخت و مشقت بار با بروز توانایی های خدادادی، مردان سرگردان و بی تفاوت را به حیات امیدوار ساخته و با ایثار و از خود گذشتگی به حفظ و بقای خانواده کمک نمایند. اما این مسئله زمانی اتفاق می افتد که زنان در خانواده از اهمیت برخوردار بوده و توسط مردان مورد احترام و تکریم باشند زنی که در خانواده شخصیت والایی دارد می تواند اعضای خانواده را متعالی کرده و به رشد آنها کمک کند. شیوه های تکریم زنان نیز با توجه به حقوق مالی و زناشویی آنان محقق می شود. قوام زندگی مشترک بر اساس احترام و محبت متقابل است. رهبران الهی در تمام عمر و حتی لحظات آخر زندگی به رعایت حقوق زنان سفارش نموده اند. سازگاری با زنان و حفظ حرمت و رعایت شأن و منزلت آنها در برخوردها و نحوه زندگی پیشوایان دینی و علماء و بزرگان به خوبی مشهود بوده است. سفارشات مکرر اولیاء دین در خوشرفتاری و نیکی با دختران و زنان، پدران و مادران مسؤول و با ایمان را به رأفت و مهربانی با این قشر دعوت نموده و برخوردهای مهربانانه عالمان و بزرگان در محیط خانواده ناشی از همین رهنمود جاودانی الهی است.

فهرست منابع

قرآن کریم

منابع فارسی

- ۱- اعزازی، شهلا (۱۳۸۵)، جامعه‌شناسی خانواده: با تأکید بر نقش، ساختار و کارکرد خانواده در دوران معاصر، تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان
- ۲- اکبری، محمود، *نگاهی به حق الناس*، قم، گلستان ادب، ۱۳۸۵ ش.
- ۳- جوادی آملی، عبدالله، *حق و تکلیف در اسلام*، تحقیق و تنظیم مصطفی خلیلی، قم، اسراء، ۱۳۸۴ ش.
- ۴- حسینی دشتی، مصطفی، *معارف و معاریف*، چاپ دوم. قم، نشر صدر، ۱۳۷۶ ش.
- ۵- حیدری نراقی، علی محمد، *حق الناس*، چاپ یازدهم، قم، انتشارات مهدی نراقی، ۱۳۹۲ ش.
- ۶- شاطررجبی، ابوالفضل. «بررسی فقهی و حقوقی مبانی و الزامات حسن معاشرت زوجین» انتشارات گلستان، ۱۳۸۹ ش.
- ۷- صفایی، حسین وامامی. اسدالله. مختصر حقوق خانواده. چاپ دوم. تهران. انتشارات اسلامی. ۱۳۷۵ ش
- ۸- دژکام، محمدرضا. مشاور روانشناسی خانواده، انتشارات مهر، ۱۳۸۷ ش.
- ۹- قرشی بنابی، علی اکبر، *تفسیر احسن الحدیث*، چاپ اول، قم، دفتر نشر نوید اسلام، ۱۳۹۱ ش.
- ۱۰- مجتبوی، جلال الدین؛ *علم اخلاق اسلامی*، چاپ چهارم، تهران، انتشارات حکمت، ۱۳۷۷ ش.
- ۱۱- مدرس، علی اصغر، *حقوق فطری یا مبانی حقوق بشر*، تبریز، نوبل، ۱۳۷۵ ش.

۱۲- مصباح یزدی، محمدتقی، *نظریه حقوقی اسلام*، نگارش محمد مهدی نادری و

محمد مهدی کریمی نیا، قم، مؤسسه امام خمینی، ۱۳۸۰ ش.

۱۳- موسوی همدانی، محمد باقر، *ترجمه تفسیر المیزان*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۳ ش.

۱۴- محمد هادی. صادقی. حقوق جزای اختصاصی. چاپ دوم. قم. نشر صدر. ۱۳۷۶ ش

۱۵- هاشمی رفسنجانی، علی اکبر و محققان، *فرهنگ قرآن*، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۳ ش.

منابع عربی

۱- ابن بابویه. محمد بن علی بن حسین. *علل الشرایع*. قم. موسسیه فرهنگی و اطلاع رسانی تهران. ۱۳۸۷ ش

۲- ابن بابویه، محمد بن علی بن حسین، *من لا یحضره الفقیه*، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۶۳ ش.

۳- ابن بابویه. محمد بن علی بن حسین. معانی الاخبار. ترجمه ی عبدالعلی محمدی شاهرودی. تهران. دارالکتب الاسلامیه. ۱۳۷۷ ش

۴- اربلی، علی بن عیسی، *کشف الغمه فی معرفه الائمه*، تبریز، نشر بنی هاشمی، ۱۳۸۱ ش.

۵- انصاری قمی، ناصر الدین، *غرر الحکم و درر الکلم*، تهران، نشر بهار، ۱۳۷۸ ش.

۶- بغدادی. ابو عبدالله محمد بن النعمان (شیخ مفید). الاختصاص. تحقیق. غفاری. علی اکبر و محرمی زرنندی. محمود. چاپ اول. قم. انتشارات علمی فرهنگی ۱۴۱۳ ق

۷- حویزی، عبدعلی بن جمعه، *تفسیر نور الثقلین*، تصحیح: هاشم رسولی محلاتی، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۸۲ ش.

۸- دیلمی، حسن بن محمد، *ارشاد القلوب*، قم، الشریف الرضی، ۱۳۷۱ ش.

- ۹- راغب اصفهانی، ابو القاسم الحسین بن محمد ، *مفردات ألفاظ القرآن* ، چاپ اول، بیروت، دار القلم ، ۱۴۱۴ق.
- ۱۰- طبرسی ، ابو علی الفضل بن الحسن ، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن* ، تعلیق ابو الحسن شعرانی ، چاپ دوم ، تهران ، دار الکتاب الاسلامیه ، ۱۳۸۰ش .
- ۱۱- عسکری ، مرتضی ، *القرآن الکریم و روایات المدرسین*، چاپ دوم ، قم ، نشر دانشکده اصول الدین ، ۱۴۱۶ق.
- ۱۲- فیض کاشانی ، محمد بن شاه مرتضی ، *المحجۃ البیضاء فی تهذیب الاحیاء*، مشهد ، نشر آستان قدس رضوی ، ۱۳۷۲ش.
- ۱۳- فیومی، احمد بن محمد، *المصباح المنیر*، چاپ اول، قم، منشورات دار الرضی ، بی تا.
- ۱۴- مازندرانی محمد صالح بن احمد ، *شرح الکافی؛ الأصول و الروضة* ، تهران ، انتشارات اسلامی ، ۱۳۴۲ش.
- ۱۵- مجلسی. محمد باقر. بحار الانوار. بیروت. دالوفاء. ۱۴۰۴ق
- ۱۶- محمدی ری شهری. محمد. میزان الحکمه. قم. دار الحدیث. ۱۳۸۹ش
- ۱۷- مشکینی اردبیلی ، علی ، *مصطلحات الفقه* ، قم ، موسسه دارالحدیث، ۱۳۷۹ش.
- ۱۸- موسوی خوئی ابوالقاسم ، *مصباح الفقاهه فی المعاملات*، به قلم میرزا محمدعلی توحیدی، بیروت، دار الهادی، ۱۴۱۲ق.
- ۱۹- نجفی، محمد حسن، *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*، بیروت، دارالحیاء التراث العربی، ۱۴۱۳ق.
- ۲۰- نراقی، ملا احمد؛ *معراج السعاده*، چاپ پنجم، تهران، انتشارات هجرت، ۱۳۷۷ش .